

ПРОБЛЕМИ ФОРМАЦІЙНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОЧОВИХ СУСПІЛЬСТВ

М. М. Крадін

У статті розглядається проблема соціально-економічної ідентифікації кочівницьких суспільств та обґрунтовується думка про наявність окремого способу виробництва у номадів. Дається характеристика типам кочових імперій і окреслюються моделі їх розвитку.

Проблема специфіки формаційної належності кочових народів і донині є предметом дискусій і не має однозначного вирішення серед фахівців. Тривалий час була поширена точка зору, що номади за рівнем свого розвитку перебували на більш низькій стадії, ніж осіло-землеробські народи. Однак, починаючи з 1934 р., в радянській літературі з'явилась теорія «кочового феодалізму»¹, згідно якої номади проходили у своєму розвитку паралельно із землеробськими народами первісну, рабовласницьку і феодальну формації. На даний час серед марксистів існує ряд підходів до соціальної історії номадизму: концепції «передкласового»², «ранньокласового»³ і «феодального»⁴ стану кочових суспільств, а деякі вітчизняні і французькі кочівникознавці у різний час висловлювали думку про особливий «номадний» спосіб виробництва⁵.

Як відзначив Е. Геллнер, труднощі марксистського підходу до номадизму впливають не з бідності фактологічної бази, а з того, що важко пояснити в марксистських категоріях чому, за рано виниклої приватної власності на засоби виробництва, скотарі (в більшості) були далекі від класової стратифікації і держави. З іншого боку, як пояснити, виходячи з принципу відповідності базису і надбудови, виникнення на ґрунті екстенсивного нестабільного скотарства великих, з величезними територіями і численним населенням кочових імперій⁶.

Почасти це вірно і зазначимо, що дана проблема в марксизмі вирішувалась двома шляхами: або завищенням рівня розвитку «базису», як то зробили феодалісти, оголосивши по суті адекватними за своїми потенціями кочове скотарство і землеробство; або заниженням рівня розвитку «надбудови», що зробили прибічники «передкласового» стану номадизму, поставивши на один типологічний рівень вождівства кочівників нового часу і такі складні формування, як держава тюрків чи імперія Юань.

Лише у 80-і роки в марксистській соціологічній теорії було запропоновано інший «адаптивний» підхід до кочових структур⁷. Суть його полягає в тому, що номадизм як соціокультурний феномен слід розглядати як підсистему більш широкої, наприклад регіональної, системи. «Кочовики розглядаються ізольовано від землеробів, не враховується, що це елементи єдиної системи, і стан та рівень розвитку кочового елемента, його політичної організації залежать від стану і рівня розвитку системи в цілому»⁸. Флуктації зовнішнього середовища можуть змусити перебудуватися внутрішню структуру номадизму і навіть тимчасово вивести систему на новий режим функціонування. Отже, не характер внутрішнього розвитку, а реакція на зовнішні (в широкому

сміслі слова) імпульси визначає специфіку соціополітичної структури кочівництва.

Однак тільки цим труднощі не обмежуються. Проблема ще й в тому, що кочові суспільства (маємо на увазі найбільш розвинуті) по суті не підходять цілком під жодну з наявних моделей суспільно-економічних формацій.

Їх ніяк не можна назвати ні первісними, ні передкласовими. У них іманентно були присутні приватна власність і особи, що акумулювали її у величезних розмірах; вони охоплювали гігантські території і підкоряли багатомільйонні землеробсько-міські цивілізації.

Не підходять кочові суспільства періоду розквіту номадизму і під антично-рабовласницьку модель. Рабовласницькі відносини з ряду об'єктивних причин не могли набути у кочовиків істотного розповсюдження⁹. По-перше, кочове господарство не потребує великої кількості робочих рук. При цьому потреби в робочій силі могли задовольнятися за рахунок незаможних номадів, які були завжди. По-друге, випас худоби досить складний процес і потребує певної кваліфікації та особистої зацікавленості. По-третє, раб, зайнятий на випасі худоби, мав чимало можливостей для втечі, а залучати ще й наглядачів було економічно не вигідно. І останнє. Концентрація значної кількості рабів у розсіяних по степу кочівництвах небезпечна (тим більше, що основна частина чоловіків нерідко зайнята воєнним промислом). До чого це може призвести, демонструє легенда про повстання «рабів» у скіфів (Геродот, IV, 3–4). І справа тут не в істинності цієї легенди, в чому цілком справедливо сумніваються сучасні дослідники, а в тому, що повстання рабів за відсутності чоловічої частини соціуму досить ймовірно. Мабуть, не випадково більшість рабів у кочових суспільствах (окрім ремісників у містах) складали жінки.

Більше подібності між кочовими суспільствами і моделлю азійського (державного, політарного) способу виробництва, адже «держексплуатація» була наявна в ряді кочових імперій, які підкорили землеробські країни. Але вона більше ніде у номадів не розповсюдилась. Проте головна відміна, з нашої точки зору, в іншому. Як підкреслювалось у багатьох дослідженнях останніх років, структуротворча якість суспільств, які розвиваються за азійською моделлю, полягає в тому, що «об'єднуюче єдине начало», яке стоїть над дрібними общинами чи окремими індивідами, прагне перетворитися на тотальну ієрархічну бюрократичну систему. Нічого подібного не було і не могло бути у номадів. Навпаки, класогенез по суті випереджав у них процеси політичної інтеграції і в цьому плані потенції кочівництва були дуже обмежені. До того ж необхідність внутрішньої консолідації для ведення успішної експансії гальмувала розвиток «держексплуатації» простих скотарів.

Не потрапляє номадизм і під характеристики феодальної моделі, хоча і з нею у кочівництва є немало спільних рис. Проте саунна експлуатація лише одна з форм, існуючих в кочових суспільствах. За нашим глибоким переконанням, про феодалізм як особливу формацію, з притаманними їй аллодом, лінним володінням, васалітетом, рицарською мораллю, роздробленістю та іншими атрибутами можна говорити лише стосовно середньовічної Європи¹⁰. Як зазначав з аналогічного приводу О. Латтимор, використання таких універсальних термінів, як феодалізм, «часто підкреслює подібність, проте часто і знищує відмінність»¹¹. І нарешті, застосування до кочових суспільств такої еkleктичної конструкції, як «державний феодалізм», з точки зору логіки не зовсім коректне, адже «навіть чи хто з фахівців буде стверджувати, що феодали — приватний вотчинник і чиновник державного апарату одна й та ж особа...»¹².

Таким чином, можна зробити висновок, що кочові суспільства періоду розквіту номадизму за окремими параметрами тією чи іншою мірою подібні до моделей всіх доіндустріальних суспільно-економічних формацій, проте не настільки, аби їх відносити до однієї чи кількох з них. Дана обставина передбачає необхідність пошуку критеріїв, які б, з одного боку, досить повно відображали системотворчі риси кочівницьких соціальних організмів, а з другого, адекватно показували загальне місце номадизму в ході всесвітньоісторичного процесу. Звичайно, все це врешті-решт має привести до постановки проблеми про особливий спосіб виробництва у номадів. Однак методологічно вірно ста-

вити питання про існування особливого антагоністичного способу виробництва (йдеться про післяпервісні суспільства) і, відповідно, особливої суспільно-економічної формації лише у випадку, коли обґрунтовується існування ще одного способу експлуатації, що був би економічним базисом нової формації і відрізнявся від уже відомих способів.

Однією з найхарактерніших рис скотарської економіки є її залежність від природно-кліматичних коливань. При цьому немає принципової різниці між древніми, середньовічними і більш пізніми кочовиками¹³. Проступає тенденція, згідно якої приблизно кожні 10—12 років траплявся масовий джунт, в результаті якого гинуло, як правило, не менше половини поголів'я худоби¹⁴. Якщо врахувати, що на відновлення потребувалося десь 10—13 років, то можна припустити, що кількість поголів'я циклічно коливалась навколо певної позначки, то збільшуючись, то зменшуючись.

З іншого боку, збільшення виробництва при кочовому скотарстві більше визначається природними умовами, аніж кількістю затраченої праці. Екстенсивний характер скотарства дозволяв йому розвиватись тільки вшир, за рахунок використання пасовищних ресурсів. Можна припустити, що всі придатні для скотарства землі були досить швидко освоєні, що в свою чергу перешкоджало росту поголів'я худоби і збільшенню населення степу. Врешті склався динамічний баланс між ресурсами пасовищ, кількістю стад і загальною кількістю номадів, що кочували на даній території¹⁵. Самі кочовики емпірично добре розуміли дану залежність. «Без трави нема худоби, без худоби нема їжі» — говорить монгольська приказка.

Таким чином, скотарська економіка в принципі еволюціонує в рамках простого відтворення, а при збігу ряду сприятливих факторів може привести до деякого розвитку, обмеженого місткістю екологічної зони. При цьому, звичайно, перед номадами завжди існувала реальна загроза кліматичного стресу. Однак причиною кризи кочівницької економіки могли стати й інші умови, наприклад, надмірний переріст худоби чи демографічний вибух. Для їх вирішення номадам доводилось включати регулятивні соціальні механізми (обмеження народжуваності) або залучати додаткові джерела енергії.

У їх числі могли бути інші типи господарської діяльності: полювання, рибальство, землеробство. Але осілість і заняття рибальством та землеробством розглядалися як альтернатива кочовому способу життя, до цього номадів могли змусити лише виняткові обставини. Саме тому кочовики, які перейшли до землеробства, розглядали своє становище тимчасовим та вимушеним і за першої ж можливості повертались до звичного способу існування¹⁶. Частіше номади намагались розвивати землеробський сектор в економіці свого суспільства шляхом включення до складу соціуму мігрантів з сусідніх осілоземлеробських держав або засобом полонення землеробського населення. Селища такого типу існували у багатьох кочових народів: у сюнну, сяньбі, тюрків, киданів, монголів та інших номадів¹⁷.

Разом з тим, відсутні продукти землеробства, ремісничу продукцію тощо можна було одержувати від сусідніх землеробських цивілізацій і іншими способами: посередницькою торгівлею між землеробськими країнами, грабунком, війною і контрибуцією, данництвом і нав'язаним васалітетом нарешті, безпосереднім завоюванням. Якщо номади відчували свою військову перевагу, вони воліли одержувати недостатню кількість продукції силою.

Війна і зовнішньоексплуаторська діяльність були поширені серед кочовиків. Джерела говорять про скіфів: «Кочовики, правда, швидше воїни, ніж розбійники, але ведуть війну з-за данини. Дійсно, вони передають свою землю у володіння тим, хто хоче її обробляти, і вдовольняються, коли одержують навзаєм обумовлену плату і то помірну, не для збагачення, а лише для того, аби задовільнити щоденні потреби життя. Але з тими, хто їм не сплачує грошей, кочовики воюють»¹⁸. Сюнну за часів своєї могутності регулярно одержували данину з Китаю (продуктами землеробства і ремесла), яку китайці соромливо називали «подарунками»; обкладали даниною інші землеробські країни і васальні кочові народи¹⁹. У інших давніх і ранньосередньовічних кочовиків євразійських степів зовнішньоексплуаторські відносини були розповсюджені не менш широко. Джерела повідомляють про наявність відносин

даного типу у сяньбі, усунів, юечжів, канчюя, жужанів, тюрків, уйгурів та інших номадів.

Та ж традиція спостерігалась і в дещо пізніший час. Кидані брали данину з васальних володінь кіньми і рибою²⁰. «Кара-кидані, якщо захоплювали місто, то для жителів його нічого не міняли, лише брали з кожного дому по динару — з жителів міст і, крім того, з сіл. Стосовно посівів і тому подібного, то вони надавались населенню. Кожен з царів, хто підкорявся їм, прикріплював на своїх грудях щось на зразок срібної дощечки; таким був знак того, хто їм підкоряється»²¹. На данниці в ґрунтувались відносини монголів як в доімперський період, так і в Юаньській імперії та Золотій Орді.

Аналогічна картина спостерігалась і в нові часи. Зовнішньоексплуаторська діяльність була поширена у кочових індіців Північної Америки²². В Африці скотарі підкоряли землеробів і змушували платити данину або «гарантували» їм безпеку і покровительство. В останніх випадках вони іноді брали на себе організаційно-управлінські функції. Як писав Г. Нібур, «землероби неохоче кидають оброблювані ними землі і відправляються в пошук за новою областю і тому, коли їх не надто притиснути, вони віддають перевагу данині. Кочовим же пастухам збирання данини із землеробських племен приносить набагато більше вигоди, аніж поневолення окремих осіб»²³. І все ж іноді, як, наприклад, масаї, номади забирали землеробів в глиб своїх територій, де змушували їх обробляти землю. Були випадки, коли данницькі відносини складались і між номадами. Верблюководи ахагари постачались худобою і продуктами від залежних напівкочовиків-козоводів амгідів. Загалом зовнішньоексплуаторська діяльність простежується у Південному Сомалі, Північній Еритреї, державах Міжозер'я, у туарегів Сахари і в багатьох інших регіонах Чорного континенту²⁴.

Хто мав більше вигоди з війни — кочовики чи землероби? Питання непросте і має досить доказів як на користь однієї, так і іншої точки зору. Дійсно, стаціонарні населені пункти були зручнішою мішенню для набігів, ніж рухомі кочів'я номадів. Проте швидкість кочів'їв по степовому бездоріжжю невелика, а поставлені в коло кибитки ("курін") навряд чи можуть зрівнятися з кам'яними стінами, високими баштами, глибокими ровами. З іншого боку, для випасу худоби кочовикам потрібно було не більше 4–5% населення²⁵, до того ж часто це робили жінки і діти. Отже, практично вся чоловіча частина населення могла брати участь у військових походах. Однак щільність населення в землеробських суспільствах незмірно вища, а можливостей створити регулярну армію аж ніяк не менше.

Нарративні джерела, створені в осіло-землеробському середовищі, частіше упереджено описують степовий світ. Кочовики іноді постають у них як варвари, здатні лише до війни та руйнацій. Проте навряд чи номадофобний підхід, для подолання якого так багато зробив Л. М. Гумільов, може стати перспективним для дослідження кочівництва. Просто номадизм являв собою більш «відкрити», ніж землеробські цивілізації, систему і рідко бував відокремленим від решти галузей господарства. Як афористично висловився з цього приводу О. Латгимор, «бідний кочовик — чистий кочовик»²⁶. Однак для успішної зовнішньої експансії була необхідна консолідація розосередженого по величезних просторах населення у міцну воєнно-політичну організацію. Так створювались різного роду об'єднання кочовиків і навіть цілі держави — кочові імперії. І лише таким чином можна було на час подолати протиріччя екстенсивної скотарської економіки.

Однак наскільки правомірно говорити стосовно таких утворень кочовиків як про політичну організацію? Говорячи про державу у номадів, необхідно визначитися, відносно чого апарат управління є державою. Державній організації притаманні дві основні функції: «і виконання спільних справ, впливаючих з природи всякого суспільства, і специфічні функції, що впливають з протиріччя між урядом і народними масами»²⁷. Для скотарів особливої необхідності в спеціальних органах, які б займалися вирішенням внутрішніх конфліктів і організацією виробництва, не було. Всі наявні протиріччя вирішувались в межах традиційних інститутів обміну послугами, а протиставлення волі лідера устремління союзників і васалів могло призвести до

відкочівки. І хоча літописи свідчать, що ще у сюнну один з китайських перебіжчиків «навчив наближених шаньюя вести записи для підрахунку і обкладення податком населення і худоби», те ж джерело повідомляє, що в цілому у сюннусців «відносини між государем і підданими прості, і тому управління цілою державою подібне до управління своїм тілом»²⁸.

Специфічний апарат управління виникав лише при появі «суперстратифікації», коли завойовувались землеробські суспільства і виникала необхідність в значній кількості професійних чиновників. З підкоренням осілого населення відбувається ускладнення системи і виникає так званий ефект «нетерпимості управління», коли традиційними для себе методами кочовики не можуть контролювати ситуацію у завойованих суспільствах. Згідно принципу необхідності різноманітності Ешбі «кількість різноманітності управлячій підсистемі має бути не меншою кількості різноманітності в керованій підсистемі»²⁹. Є два варіанти виходу з даної ситуації: 1) спрощення керованої підсистеми; стосовно нашої проблеми це знищення міст, землеробського населення, перетворення землеробських угідь в пасовиська; 2) самоускладнення правлячої підсистеми; як афористично охарактеризував цей варіант, звертаючись до монгольського хана, Елюй Чу-цай: «Хоча (ви) одержали Піднебесну, сидячи на коні, не можна правити (нею), сидячи на коні»³⁰. Досить показовим у цьому плані є факт того, що в Золотій Орді XIII-XIV ст. аристократія чітко розмежовувалась на дві категорії: з одного боку — військові керівники кочових улусів (еміри, темники, улусбеки, тисячники тощо), з другого — міська адміністрація, управлінський апарат осіло-землеробськими територіями³¹.

Державні функції (точніше їхню каральну частину) виконувало і саме кочове суспільство, що підкорило осіло-міський соціум. Воно в даній ситуації виступало частково як держава, а частково як пануючий клас-етнос. Зрозуміло, що при цьому для грабунку чи стягнення данини з невеликих землеробських оазисів, аморфних спільностей мисливців і рибалок, кочовикам зовсім не обов'язково було об'єднуватися у великі військово-ієрархічні структури. Експансію можна було здійснювати силами невеликого формування (вождівства, конфедерації племен). Напроти, у взаємодії з великими осіло-землеробськими цивілізаціями, що можна спостерігати в Центральній Азії, потрібна була міцніша воєнно-політична структура, яку, на нашу думку, варто охарактеризувати поняттям «кочова імперія».

Цей термін у кочівникознавській літературі використовується досить давно, однак більшою мірою в якості епітета, що вказував на міць і силу політичних утворень номадів. Серед вітчизняних фахівців лише Г. Е. Марков мимохіть використав цей термін у науковому смислі, розуміючи під кочовою імперією «закінчене відображення ідеї військової централізації пересувних скотарів»³².

Звичайно, коли користуються терміном «імперія», мають на увазі дві його основні ознаки: по-перше, величезні території і, по-друге, наявність залежних або колоніальних володінь. Р. Тапар запропонувала визначати імперію як суспільство, що складалось з «метрополії» (ядра імперії, чим є високорозвинута держава) і території, на яку поширюється її вплив — «периферії». Периферією могли бути зовсім різні за рівнем складності типи соціальних організмів: від локальної групи до власне держави. За ступенем взаємодії цих підсистем автор виділила «ранню» і «пізню» імперії. В ранній імперії, на її думку, метрополія і периферія не складали міцної єдиної взаємозв'язаної системи і різнились багатьма показниками, наприклад: екологія, економіка, рівень соціального і політичного розвитку. Пізня імперія характеризується менш диференційованою інфраструктурою. У ній периферійні підсистеми функціонально обмежені і виступають у формі додатків сировини відносно розвинутих аграрних, промислових і торгових механізмів метрополії³³.

Одним з варіантів ранньої імперії, на нашу думку, слід вважати «варварську» імперію. Її принципова відмінність полягає в тому, що метрополія є гегемоном лише в політичному відношенні, тоді як у соціально-економічному розвитку вона якраз відставала від завойованих територій і по суті бу-

ла периферією, провінцією. Відповідно, кочова імперія уявляється варіантом варварської імперії.

У такому випадку можна запропонувати наступну дефініцію. Кочова імперія — це складна, відносно велика територіально, суспільна система, що складається з кочового «ядра» у формі ієрархічної (військово-ієрархічної) пірамідальної структури при відносно нерозвинутій внутрішній експлуатації і залежній (навіть номінально) експлуатованій території, до якої могли входити як землеробські, так і інші народи.

За характером відносин між кочовим «ядром» і експлуатованими суспільствами можна виділити три моделі кочових імперій.

Кочові імперії першої моделі більше, ніж інші мали право називатись кочовими, оскільки не включали землеробської підсистеми. Проте це не означало, що вони не мали жодних зв'язків з осіло-землеробським світом. Обмежені можливості внутрішнього розвитку штовхали їх на шлях зовнішньої експансії. Недостатню кількість продукції номади одержували завдяки багатьом видам експлуаторської діяльності — грабунки, періодичні набіги, війни, вимагання «подарунків», нав'язування нееквівалентної торгівлі, політичний патронаж. На нашу думку, найточніше відображає ці форми експлуатації термін «дистанційна експлуатація», запозичений з праці А. І. Фурсова¹⁴.

Внутрішня структура імперій цього типу залишалась по суті адекватною доімперському стану суспільства.

Експлуатація простих повноправних кочовиків навряд чи досягала якогось розвинутих форм. Вона являла собою компенсацію вождям різних рівнів за виконання суспільних функцій. Причина нерозвинутості внутрішньої експлуатації в кочових імперіях першого типу полягала в тому, що кочовики, перед тим як почати політику зовнішньої експансії, мали консолідувати всі страти воедино. Більшість номадів повинна була одержувати вигоди від експлуатації або хоча б сподіватись на них у найближчому майбутньому. Іноді, при встановленні стабільної дистанційної експлуатації, соціальна і майнова нерівність могла посилюватись, внаслідок чого відносини між верхівкою суспільства і низами могли набувати нерозвинутого класового характеру. Але посилення антагонізму всередині суспільства могло, врешті, призвести до втрати характеристик, що забезпечували високий «енергопотенціал» системи. Інакше кажучи, існування кочових імперій за рахунок зовнішніх ресурсів вимагало збереження високого воєнного потенціалу, що гальмувало розвиток внутрішніх протиріч та антагонізмів.

Як приклад імперій цього типу можна назвати держави сюнну, сяньбі, жу-жанів, тюрків у Центральній Азії, об'єднання гуннів і аварів у степових частинах Європи.

У кочових імперіях другої моделі кочова і осіла підсистеми склали єдиний політичний організм, проте зберігали різні соціально-політичні структури. Основою експлуатації було данництво. Кочова аристократія, ставши правлячим класом в поліетнічній державі, як правило, звільнялась від безпосереднього управління завойованими територіями, залишаючи там старий бюрократичний апарат. Внаслідок цього експлуатація землеробів і городян, навіть якщо й набувала найжорстокіших форм, не торкалась економічного фундаменту осілого суспільства і не інтегрувала його з номадами в єдину структуру. Останні, являючись гегемоном у політичній сфері, в соціально-економічному розвитку відставали від завойованих. Відносини між аристократією і простими номадами іноді могли набувати ранньокласового характеру. Джерела повідомляють про різноманітні податі і повинності, якими обкладались прості кочовики. Це і податок з худоби, і зобов'язання брати участь у полюваннях ханів та військових походах, і необхідність нести поштову службу, пасти суспільні (державні) отари тощо. Деякі з них, такі як монгольський «копчур», трансформувались з первісних відношень реципрокації і редистрибуції.

Однак важливішим уявляється інший бік медалі. Хоча зовнішня експансія і сприяла деякому посиленню антагонізмів та стратифікації між різними штатами номадів, вона, з іншого боку, зводила важкоздоланий бар'єр для розвитку внутрішньої експлуатації: для успішного здійснення експансії кочо-

вики мали бути консолідованими відносно зовнішнього світу або хоча б мати орієнтацію на це. Але задля цього необхідно було підтримувати інтереси та прагнення найчисленнішої категорії населення і основної військової сили — простих кочовиків.

Можливі три варіанти в еволюції імперій цієї моделі³⁵: 1) відокремлення землеробської підсистеми, занепад міст, номадизація населення, перехід імперій другого типу в імперії першого типу або їх розпад; 2) подальша седентеризація (там, де це дозволяє екологія) і перетворення в комплексну землеробсько-скотарську державу, наступний розвиток якої диктується законами осілого світу; 3) міграція степовиків на територію землеробської держави і перетворення в імперію третього типу.

Класичними прикладами імперій цієї моделі були наступники улуса Чингісхана — держава Юань і Золота Орда.

Імперії третього типу утворювались після завоювання номадами осілоземлеробських держав і міграції на їх територію. В результаті кочовики ділили одну екологічну зону і виявлялись інтегрованими в межах однієї соціо-політичної і економічної системи із землеробами. Провідною формою експлуатації було регулярне оподаткування. Відбувався синтез, який часто негативно впливав на землеробів і городян, проте прискорював розвиток номадів.

Верхівка кочового суспільства швидко ставала правлячим класом, зливаючись з місцевою знаттю або знищуючи її. Майнове і соціальне становище простих кочовиків поступово опускалось до рівня експлуатованих класів, статус їх знижувався і з часом вони зливались з простим населенням. Етим у деяких випадках вони могли зберігати особливе становище, будучи постачальниками військової сили в армію. Але це не характерно. Кочовиків обеззброювали, силоміць саливали на землю, відтісняли на напівпустельні і пустельні території. В результаті номади розчинялись серед землеробського населення, їх традиції забувались, залишаючись почасти лише у формі атавізмів серед правлячої династії і аристократії, що вели своє походження від колись грізних мешканців Степу.

Типовими прикладами імперій цієї моделі були древня Парфія, Кушанська держава, Третє царство скіфів, Північна Вей, імперія киданів Ляо, імперії сельджуків, караханідів, Волзька і Дунайська Болгарії, держава ілханів в Ірані, формування скотарів в африканському Міжозер'ї.

Таким чином, війна і зовнішньоексплуататорська діяльність були найважливішим механізмом функціонування і репродукції великих кочівницьких потестарно-політичних утворень. У взаємодії цих структур з осілим світом номади являли собою своєрідну «надбудову» над землеробським «базисом» і виступали одночасно і як етнічна спільність, і як держава, і як експлуатор-клас. Кочова аристократія при цьому виконувала функції управління або їх вищих ланок, а прості номади — функції апарату примусу і експлуатації (армія). Отже, характер такої діяльності і, відповідно, спосіб експлуатації у номадів (точніше, сукупність кількох способів: грабунок, стягнення данини, регулярне оподаткування тощо) можна було б характеризувати одним загальним терміном, наприклад, екзополітарний (від грецьк. «екзо» — зовні і «політія» — держава)³⁶.

У цьому плані цілком коректним уявляється постановка питання про існування у кочовиків за доби розквіту номадизму особливого «екзополітарного способу виробництва». Даному способу виробництва відповідала специфічна форма військово-політичної організації, в найбільш розвинутому ступені представлена таким феноменом як «кочова імперія».

Проте цей спосіб виробництва через свої системотворчі характеристики був тупиковим в суспільній еволюції. Рано чи пізно, основані на паразитичній експлуатації землеробських цивілізацій, кочові імперії розпадались і їх складові ланки повертались на докласовий рівень розвитку, який по суті був граничним (за винятком, можливо, кількох унікальних випадків) для самостійного розвитку номадів. Доба первісного накопичення, технологічний стрибок осілого світу принципово змінили співвідношення сил. Кочовики були відтіснені на «задвірки» історичного процесу і стали залучатись до сфери

діяльності своїх сусідів, але уже в якості підлеглої, експлуатованої сторони. Їх розвиток почав підкорятись іншим законам.

Примітки

¹ Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. — Л., 1934; Козьмин Н. Н. К вопросу о турецко-монгольском феодализме. — Иркутск, 1934; Толстов С. П. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах // Изв. ГАИМК. — М. — Л., 1934. — Вып. 103.

² Вайнштейн С. И., Семенов Ю. И. Рец. на: Марков Г. Е. Кочевники Азии // Советская этнография. — 1977. — №5. — С. 165; Семенов Ю. И. Кочевничество и некоторые общие проблемы теории хозяйства и общества // Там же. — 1982. — №2; Калиновская К. П., Марков Г. Е. Общественное разделение труда у скотоводческих народов Азии и Африки // Вестник МГУ (Сер. история). — 1987. — №6; Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества. — К., 1989. — С. 86–90; Шницерльман В. А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — С. 404; Sellnow I. Vorwort. Das Verhältnis von Bodenbauer und Viehzüchtern in historischer Sicht. — В., 1968. — S. 16, 17; Grunert H., König W. Die nomadenzucht als wirtschaftlich kultureller Typ // Ethnogr. Archäol. Zeitschrift. — 1974. — №3. — S. 460, 461, 466, 467.

³ Хазанов А. М. Социальная история скифов. — М., 1975; Першиц А. И. Некоторые особенности классовообразования и раннеклассовых отношений у кочевников-скотоводов // Становление классов и государства. — М., 1976; Khazanov A. M. The Early State among the Eurasian Nomads // The Study of the Hague, 1981; Idem. Nomads and the Outside World. — Cambridge, 1984.

⁴ Нацагдорж Ш. Основные черты феодализма у кочевых народов. — У.— Б., 1975; Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй кочевников в средневековую эпоху // Вопросы истории. — 1976. — №8; Златкин И. Я. Основные закономерности развития феодализма у кочевых скотоводческих народов // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. — М., 1982; Полянский Ф. Я. Типология феодализма. — М., 1982. — С. 490–600; Маннай-Оол М. Х. Тува в эпоху феодализма. — Кызыл, 1986; Njamasch M. Einige Besonderheiten der Frühfeudalen Produktionsverhältnisse in Asien im Vergleich zu Europa // Ethnogr. Archäol. Zeitschrift. — 1983. — №1. — S. 97.

⁵ Марков Г. Е. Кочевники Азии (хозяйственная и общественная структура скотоводческих народов Азии в эпохи возникновения, расцвета и заката кочевничества): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. — М., 1967; Bante P. L'Organisation économique des Touregs Kel Gress // Element d'Ethnologie. — P., 1975; Idem. Segmentarite et pouvoir chez les éleveurs nomades sahariens. Elements d'une problematique. — Pastoral Production and Society. — Cambridge, 1979; Helfgott L. Tribalism as a Socioeconomic Formation in Iranian History // Iranian Studies. — 1977. — Vol. X. — N 1–2; Lefbure C. Introduction: the specificity of nomads pastoral societies. — Pastoral Production...

⁶ Gellner E. Foreword. Khazanov A. M. Nomads and... — P. XIII; Gellner E. State and Society in Soviet Thought. — Oxford, 1988. — P. 92–114.

⁷ А. М. Хазанов, вперше застосувавши у вітчизняному кочівникознавстві даний підхід, називає його «екологічним» (Khazanov A. M. Nomads and... — P. 1961).

⁸ Фурсов А. И. Нашествие кочевников и проблема отставания Востока // Взаимодействие и взаимовлияние цивилизаций культур на Востоке. — М., 1988. — Т. 1. — С. 184.

⁹ Нибуру Г. Рабство как система хозяйства. — М., 1907; Семенов Г. И. К проблеме рабства у кочевых народов // Изв. АН Каз. ССР. (Сер. истории, археологии и этнографии). — Алма-Ата, 1958. — Вып. 1; Хазанов А. М. Социальная история скифов. — С. 133–148; Хазанов А. М. Роль рабства в процессе классовообразования у кочевников евразийских степей. Становление классов и государства; Кляшторный С. Г. Рабы и рабыни в древнетюркской общине // Древние культуры Монголии. — Новосибирск, 1985; Крадин Н. Н. Социально-экономические отношения у кочевников в советской исторической литературе. — Владивосток, 1987. — С. 75–84 и др.

¹⁰ Илюшечкин В. П. Система и структура добуржуазной частнособственнической эксплуатации. — М., 1980. — Вып. 2. — С. 424–429; Khazanov A. M. Nomads and... — P. 98; Васильев Л. С. Государство на традиционном Востоке // Государство в докапиталистических обществах Азии. — М., 1987. — С. 34–37 и др.

¹¹ Lattimore O. Herdsmen, farmers, urban culture // Pastoral Produktion... — P. 408.

¹² Мещеряков А. В. О понятии «феодальный» в востоковедении // Древний и средневековый Восток. История. Филология. — М., 1984. — С. 172.

¹³ Зеведеня даних див: Хазанов А. М. Социальная... — С. 149, 150; Крадин Н. Н. Социально-экономические... — С. 39–41.

¹⁴ Слудский А. А. Джуты в пустынях Казахстана и влияние их на численность животных // Тр. ин-та зоологии АН КазССР. — Т. 2. — С. 19, 207.

¹⁵ Хазанов А. М. Некоторые проблемы экологии номадизма. Карта, схема и число в этнической географии. — М., 1975; Khazanov A. M. Nomads and the Outside World.

¹⁶ Зиманов С. З. Общественный строй казахов первой половины XIX в. — Алма-Ата, 1958. — С. 38; Толыбеков С. Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII–XIX ве-

ках. — Алма-Ата, 1959. — С. 335–338; *Аполлова Н. Г.* Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII — начале XIX века. — М., 1960. — С. 53; *Марков Г. Е.* Кочевники Азии. — М., 1976. — С. 139, 140, 163 и др.

¹⁷ *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки. — М., 1967. — С. 147; *Гумилев Л. Н., Эрдели И.* Единство и разнообразие степной культуры Евразии в средние века // Народы Азии и Африки. — 1969. — №3. — С. 86; *Материалы по истории древних кочевых народов группы дунку.* — М., 1984. — С. 80; *Бичурин Н. Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М., 1950. — Т. 2. — С. 300; *Ивлиев А. Л.* Городища киданей // Материалы по древней и средневековой археологии юга Дальнего Востока СССР и смежных территорий. — Владивосток, 1983. — С. 128; *Мункуев Н. Ц.* Китайский источник о первых монгольских ханах. — М., 1965. — С. 78 и др.

¹⁸ *Страбон.* География. — М., 1964. — С. 284; *Хазанов А. М.* Социальная... — С. 154.

¹⁹ *Бичурин Н. Я.* Собрание сведений... — Т. 1. — С. 144, 146, 216; Т. 2. — С. 155, 161, 190, 191; *Материалы по истории сюнну.* — Вып. 1. — М., 1968. — С. 42, 45, 46, 48, 50, 57; Вып. 2. — М., 1973. — С. 24, 54, 126.

²⁰ *Wittfogel K. Feng Chia Sheng: History of Chinese Society Liao (907–1125).* — Philadelphia, 1949. — P. 120, 127.

²¹ *Материалы по истории киргизов и Киргизии.* — М., 1973. — Вып. 1. — С. 66.

²² *Аверкиева Ю. П.* Индейцы Северной Америки. — М., 1974. — С. 277, 278.

²³ *Нибур Г.* Указ. соч. — С. 251.

²⁴ *Там же.* — С. 251–255; *Потехин И. И.* Военная демократия метабеле. // Родовое общество. — М., 1951. — С. 243, 244; *Перишц А. И.* Общественный строй туарегов Сахары в XIX в. Разложение родового строя и формирование классового общества. — М., 1968; *Перишц А. И.* Оседлое и кочевое общество Северной Аравии в новое время: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. — М., 1971; *Перишц А. И.* Некоторые особенности классовообразования; *Кобишанов Ю. М.* Африканские феодальные общества: воспроизводство и неравномерность развития // Африка: возникновение отсталости и пути развития. — М., 1974. — С. 144–146; 170; *Годинер Э. С.* Становление государства в Буганде // Становление классов и государства. — С. 157–159; *Годинер Э. С.* Возникновение и эволюция государства в Буганде. — М., 1982. — С. 65; *Зейверт В. Д.* Кочевники Западной Сахары в процессе этнической консолидации: Автореф. дисс.... канд. ист. наук. — М., 1977. — С. 13, 14.

²⁵ *Семенюк Г. И.* Указ. соч. — С. 66.

²⁶ *Lattimore O.* Inner Asian Frontiers of China. — Boston, 1967. — P. 522.

²⁷ *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. Изд. 2-е. — Т. 25. — Ч. 1. — С. 422.

²⁸ *Материалы по истории сюнну.* — Вып. 1. — С. 45, 46.

²⁹ *Плесский Б. В., Уемов А. И.* Бюрократизм: теоретико-системные аспекты // Философские науки. — 1989. — №5. — С. 7.

³⁰ *Мункуев Н. Ц.* Указ. соч. — С. 73.

³¹ *Федоров-Давыдов Г. А.* Общественный строй Золотой ... — С. 90.

³² *Марков Г. Е.,* Некоторые проблемы общественной организации кочевников Азии // Советская этнография. — 1970. — №6. — С. 88.

³³ *Thapar R.* The State as Empire // The Study of the State. — P. 410 ff.

³⁴ *Див. його виступ на обговоренні книжки «Еволюція східних обществ: синтез традиційного і сучасного».* // Народы Азии и Африки. — 1987. — №1. — С. 170.

³⁵ *Пор.: Khazanov A. M.* Nomads and... — P. 232.

³⁶ *Крадин Н. Н.* Экзополитарный способ эксплуатации в обществах кочевников // Проблемы исторической интерпретации археологических и этнографических источников Западной Сибири. — Томск, 1990.

Н. Н. Крадин

ПРОБЛЕМЫ ФОРМАЦИОННОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОЧЕВЫХ ОБЩЕСТВ

Многолетняя дискуссия по вопросу об отнесении кочевников к рабовладельческой или феодальной формации окончилась безрезультатно и в настоящее время идентификация кочевников с одним из двух названных способов производства не может считаться убедительной. Не вполне четкими представляются определения кочевых обществ в качестве позднепервобытных или раннеклассовых.

Кочевые общества являются эксплуататорскими, однако, в отличие от обычных классовых обществ, социальная система кочевников базируется на угнетении соседей, как правило, данническим образом. В этом плане представляется возможным гово-

рять о существовании у кочевников в эпоху расцвета номадизма особого «экзополитарного способа производства». Последнему соответствует специфическая форма военно-политической организации — «кочевая империя».

N.N.Kradin

PROBLEMS ON FORMATION CHARACTERISTIC OF NOMADIC COMMUNITIES.

The discussion for many years concerning the problem on attribution of nomads to the slave-holding or feudal formation has ended in vain and at present identification of nomads with one of two mentioned methods of production cannot be regarded as a convincing one. Definitions of nomadic communities as late primitive or early class ones seem to be not quite comprehensive.

The nomadic communities are exploitative but unlike the usual class societies, the social system of nomads is based on the oppression of neighbours, as a rule by means of tributes. In this view it seems possible to dwell on the existence of a particular «exopolitary production method» in nomads in the epoch of nomadism prosperity. The specific form of military-economic organization: «nomadic empire» corresponds to this method.

Одержано 19.12.91

СОЦІОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАДПОРІЗЬКИХ ТА ПРИАЗОВСЬКИХ МОГИЛЬНИКІВ ДОБИ НЕОЛІТУ — РАНЬОГО ЕНЕОЛІТУ

Н. С. Котова

Співіснування різних типів поховань та могильників в межах однієї культури можна пояснити, ототожнюючи їх з різними за змістом соціальними колективами — родом чи общиною.

У Надпоріжжі та Приазов'ї досліджено 16 могильників доби неоліту — раннього енеоліту. Аналіз 12 пам'яток — Маріупольського¹, Лисогірського², в урочищі Собачки³, Вільнянського⁴, Вовницьких-1, 2⁵, Ясинуватського⁶, Микольського⁷, Василівського⁸, Мар'ївського⁹, Чаплинського¹⁰ та Вовницького-3¹¹ могильників — дав змогу висловити ряд міркувань щодо соціологічного змісту колективів, які залишили ці могильники. Всі варіанти соціологічної інтерпретації могильників кам'яної доби висвітлені С. А. Балакіним.¹² Не будемо розглядати і культурологічний аспект поховальних пам'яток Надпоріжжя — йому присвячено окрему працю, де обґрунтовується належність могильників маріупольській культурно-історичній області та дніпро-донецькій культурі.¹³ Перелічимо лише типові риси поховального обряду кожної групи пам'яток.

До могильників маріупольської області відносяться Маріупольський, Лисогірський, Вовницький-2, Ясинуватський-1 (прямокутна яма), Микольський, Василівський-5. Решта пам'яток (враховуючи поховання поза прямокутною ямою Ясинуватського-1 могильника) належать дніпро-донецькій культурі.

Для могильників маріупольської області характерна наявність на поверхні поодиноких каменів, їх скупчень або закладок. Виявлено також сліди використання у поховальному ритуалі вогню: залишки багать та трупоспалень. На пізньому етапі могильники супроводжуються жертвними майданчиками. Поховальний обряд раннього